

A SZORONGÁS ALLEGÓRIÁJA – RADNÓTI MIKLÓS A FÉLELMETES ANGYAL CÍMŰ VERSE KIERKEGAARD SZORONGÁS-FOGALMÁNAK TÜKRÉBEN¹

BRANCZEIZ ANNA

Radnóti Miklós *A félelmetes angyal* című verse 1943-ban keletkezett, és az 1946-ban, posztumusz kiadott *Tajtékos ég* című kötetben jelent meg, olyan közismert versekkel egyetemben, mint a címadó *Tajtékos ég*, A „Meredek út” egyik példányára, illetve a *Tarkómon jobb kezeddél*, amelyek mindegyike a háború szorongató élményére reagál.² Monográfiájában *A félelmetes angyal* kapcsán Ferencz Győző megjegyzi, hogy „a kétféle halál, a gyerekkori halálélmény és a közelgő halál tudata az életmű egyik legzaklatottabb versében ér össze.”³ Az életrajzi tények ismeretében igazat adhatunk Radnóti monográfusának, én azonban másfajta figyelemmel szeretnék a vers felé fordulni.

Tanulmányomban Radnóti versét a kézenfekvő olvasattal ellentétben nem a félelem, hanem a szorongás érzésének retorikai megmutatkozásaként értelmezem. Radnóti versében a félelem tárgya az angyal, az angyal színre vitele azonban meglehetősen enigmatikus: uralja az időt, a teret és a szubjektumot, és nem tudható, hogy honnan és merre tart. A félelmetes angyal alakja egy láthatatlan, a valóságban nem-létező absztrakcióra utal, amely kiszolgáltatottá teszi az ént, és szembesíti őt vélt vagy valós bűnével: az anya meggyilkolásával. Véleményem szerint Radnóti költeménye Søren Kierkegaard szorongás-fogalmának⁴ olyan kulcsgondolatait idézi, mint hogy a szorongásnak nincsen tárgya; a szorongás lehetetlenné teszi, hogy az én megszabaduljon a bűnösség érzésétől; hogy a szorongás a szédüléshez hasonlatos, és hogy a szorongás gúzsba köti a szubjektumot. Kierkegaard felvetései így jó támpontot jelentenek a vers árnyalt megközelítéséhez.

¹ A Radnóti Miklós költészetére fókuszáló kutatás a 2023/2024-es tanévben a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott támogatása mellett valósult meg. Ezúton is szeretném megköszönni Valastyán Tamásnak a konferencián feltett gondolatébresztő kérdéseit és baráti észrevételeit.

² A verset a következő kiadás szerint idézem: Ferencz Győző szerk.: *Radnóti Miklós összegyűjtött versei és versfordításai*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

³ Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Kritikai életrajz. Osiris Kiadó, 2009². 58.

⁴ Søren Kierkegaard: *A szorongás fogalma*. Ford. Rác Péter. Budapest, Göncöl Kiadó, 1993.

Már a verscím elolvasása után is adódik a kérdés: mit vagy kit testesít meg a félelmetes angyal alakja? Miért félelmetes? Milyen képzetek társulnak hozzá? Milyen helyet foglal el a szövegben? Radnóti költeménye egyértelműen a félelmetes angyal alakja köré szerveződik, és az is nyilvánvaló, hogy az angyal szubjektív képzet, csak az én számára létező entitás – a nyitó képben testetlen szellemként tűnik fel: „A félelmetes angyal ma láthatatlan / és hallgat bennem, nem sikolt.”

Amint arra elemzésében Páli Gabriella jó érzékkel felfigyel, a költemény szabálytalan rímképletéből következően még nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk az összecsengő szavaknak.⁵ Az első öt sor zárt egységének rímpárjai az angyal szubjektív érzékelhetőségét hangsúlyozzák. A harmadik sorban („de nesz hallatszík, felfigyelsz”) megjelenik a külső perspektíva, az angyal azonban a másik számára továbbra sem érzékelhető mindent kétséget kizáróan. Amint azt Páli megjegyzi, „az ebből eredő feszültség válik hangsúlyossá az első és negyedik sor egymásra rímelésében”.⁶ Úgy vélem, a „sikolt” ige szokatlanul erős szóválasztás a nyitó szakaszban. A fülsértő, bántó, sőt erőszakos hanghatás felerősíti, és egyúttal nyugtalanítóvá is teszi a csendet. Felfokozott érzelmekről tanúskodik a hatodik és hetedik sor zárt egysége is: a rövidre zárt mondatok darabossá, szakadozottá teszik a szöveget: „Ő az. Csak újra óvatos ma. Készül. / Védj meg, hiszen szeretsz. Szeress vitézül.” A rímhelyzetben egyúttal még hangsúlyosabbá válik a kérés („Szeress vitézül”) követelő jellege. Az erőteljes, már-már sürgető követelés okára a következő sorok adnak magyarázatot: a versbeszélő tart az egyedüllettől. „Ha vélem vagy, lapul, de bátor / mihelyt magamara hagysz.”

Az angyal szubjektív érzete egy olyan helyzetben (éjszaka, a magány pillanataiban) jelenik meg, amely természeténél fogva az idegenség és az ismeretlenség képzetével társul. A kellemetlen érzeteket fokozza, hogy a vers atmoszférája jól érzékelhetően kísérteties – vagy amint Honffy Pál fogalmaz, „megvan benne a kísértetromantika számos kelléke”.⁷ Az angyal alakja a szó köznapi értelmében is a túlvilágot, a szellemeket idézi: „Mikor fehér / a holdas éj, suhogó saruban / fut a réten s anyám sírjában is motoz.” A „fehér” közvetlenül a „holdas éj” jelzője, de a fátyolos ködbe vesző tájat idéző kép az angyal vizuális megjelenítésére is rávetül.

⁵ Páli Gabriella: *Az önkimondás alakzatai Radnóti Miklós költészetében* (szakdolgozat, kézirat), Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Modern Irodalom-elméleti és Irodalomtörténeti Tanszék, Pécs. 49.

⁶ I. m. 51.

⁷ Honffy Pál: *„Ha rám figyelsz...” Radnóti Miklós verseinek elemzése*. Budapest, Krónika Nova Kiadó, 2005. 142.

A vers kézenfekvő módon kínálja a freudi olvasat lehetőségét, hiszen explicitté teszi, hogy az angyal a szubjektum lelkének része, a psziché legmélyéről feltörő jelenség. Amint arra Ferencz Győző mellett Hárs György Péter is rámutat, Radnóti gondolkodására és költészetére hatással volt a freudizmus és a pszichoanalízis: több verse is értelmezhető egy-egy freudi idea lírai újra-gondolásként.⁸ Páli Gabriella amellet érvel, hogy *A félelmetes angyal* leginkább a freudi „kísérteties” („unheimlich”) fogalommal hozható összefüggésbe. Freud szerint a kísérteties jelensége a szorongás manifesztációja; „nem új, vagy idegen, hanem egy, a lelki élet számára ismert jelenség, amely csak az elfojtás folyamatában távolodott el”⁹ az éntől. Páli szerint „az angyal félelmetessége [...] ekvivalenssé válik a »kísértetiessel«, amit megerősíteni látszik Freud fejtegetése a »hasonmás« motívumáról, mely a lélekhez szorosan kötődő védőszellemből vált »a halál kísérteties, élő hírnökévé«”.¹⁰ Úgy vélem, ebben a vonatkozásban válik hangsúlyossá az az észrevétel, hogy Radnóti nem egy szokványos angyalképet állít elénk. Az ént megkísértő félelmetes angyal az égből letaszított angyal, amelynek előképét a *Jelenések könyvében* („Levetették a nagy sárkányt, az ősi kígyót, aki maga az ördög, a sátán, aki tévútra vezet az egész világot. A földre vetették, s vele együtt letaszították angyalait is.”¹¹), illetve Rainer Maria Rilke *Duinói elégiák* című ciklusában találjuk meg („Iszonyu minden angyal. / Így visszafogom magamat, elnyelve sötét zokogásom”) Akárcsak Radnóti angyala, Rilke angyalai is „a halál hírnökeiként” tűnnek fel: „Angyalok (úgy mondják) nem tudják gyakran, az élők / vagy a holtak közt járnak.”¹² De Radnóti szövegében az ént megkísértő félelmetes angyal egyike lehet az ördög, a sátán égből letaszított angyalainak is, aki rossz útra téríti a versbeszélőt. Kierkegaard felfogása szerint a szorongás, amint arra később még visszatérek, bűnössé teszi az ént, megfosztva őt a szabadság, a lehetőségek élvezetétől.

A félelmetes angyal érthető az önvád verseként is; a szöveg ehhez az értelmezéshez is ad támpontokat. Az anya halálára tett utalás („megszültem és behaltál”) az elkövetett bűnre vonatkozó utalásként, a vers 9–10. sora („kikél

⁸ Ferencz: *Radnóti Miklós élete és költészete*. 109.; Hárs György Péter: Radnóti – ahogy tetszik (Pszichoanalízis a *Nyugatban* III.). *Múlt és Jövő*, 2009. 4. 74–87. 76.

⁹ Sigmund Freud: *A kísérteties*. Ford. Bókay Antal – Erős Ferenc. In szerk. Bókay Antal – Erős Ferenc: *Pszichoanalízis és irodalomtudomány: Szöveggyűjtemény*. Budapest, Filum, 1998. 65–82. 74.

¹⁰ Páli: *Az önkimondás alakzatai*. 55.

¹¹ *Biblia, Jelenések könyve*, 12,6. Ford. Gál Ferenc és munkatársai. Szent István Társulat, Budapest, 2006.

¹² Nemes Nagy Ágnes fordítása. A verset a következő kötetből idézem: *Rainer Maria Rilke versei*, válogatta Szabó Ede. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983.

a lélek / aljából és sikongva vádol”) pedig az önvád nyilvánvaló megfogalmazásaként érthető. A versben kimondott bűn azonban ugyanolyan igazolhatatlan, mint a félelmetes angyal létezése. Hogy az én bűnös-e vagy ártatlan, objektíve nem eldönthető. József Attila *A bűn* című verse kapcsán Tverdota György a következőket írja: „Ha bűnérzésem, büntudatom van, ennek meg-létét senki nem vonhatja kétségbe. A bűnt magát azonban ilyen esetben is bizonyítani kell.”¹³ Radnóti versében a bűn elkövetésének ténye ugyanúgy bizonyíthatatlan, mint József Attila versében.

Az iménti felvetések alapján úgy gondolom, hogy *A félelmetes angyal* kevésbé a félelem, mint inkább a szorongás verse: az angyal a szorongás képi megjelenítéseként fogható fel. Páli Gabriella elemzése ugyan többször is utal arra, hogy a versben feltörő „kontrollálhatatlan tartalmak” szorongáskeltőek,¹⁴ de ezt a gondolatot nem fejti fel elemzésében. Megközelítésemben ennek a felvetésnek a kibontására vállalkozom, és Kierkegaard szorongás-fogalma felől közelítek Radnóti verséhez.¹⁵ A szorongás, írja Kierkegaard, „teljességgel különbözik a félelemtől és más hasonló fogalmaktól, amelyek egy meghatározott dologra vonatkoznak”. A szorongás megjelenése első közelítésben az ártatlanság állapotához köthető. Ezt a békés és nyugodt állapotot a semmi uralja, a végtelen semmi, amelyben bármi megtörténhet. A semmi így a szabadság, a lehetőségek tárházának olyan formája, amely a szorongásban negatív előjelet kap.¹⁶

A félelmetes angyal versbeszélője éjjel szembesül a semmivel, abban a pillanatban, amikor mindenki alszik, amikor mindenki magányos, ahogy Kant írja Arisztotelész-parafrázisában: „ha ébren vagyunk, közös a világunk, ha azonban álmodunk, mindegyikünknek saját világa van.”¹⁷ Egy látszólag békés, nyugodt állapot telítődik a szorongás érzésével. A Radnóti-versben ábrázolt jelenet felfogható hallucinációként, egyfajta valósággá vált álomként is. Az angyal egyfelől a lélek része, egy belső kép, másfelől fizikailag is érezhető a jelenléte az a versbeszélő számára. Erre utalnak a „de nesz hallatszik, felfigyelsz” és „valami furcsa illat szállt s hideg / lehellet ért fülön” sorok. Freud szerint a hallucináció olyan valóságosként tétélezett „külvilág”, amely

¹³ Tverdota György: *„Zord bűnös vagyok, azt hiszem”: József Attila költészete*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2010. 128.

¹⁴ Páli: *Az önkimondás alakzatai*. 57.

¹⁵ Elképzelhető egyébként, hogy Kierkegaard Freud közvetítésében jutott el Radnótihoz, de ez csak pusztá feltételezés a részemről.

¹⁶ Kierkegaard: *A szorongás fogalma*. 52.

¹⁷ Immanuel Kant: Egy szellemlátó álmai megmagyaráztatnak a metafizika álmai által. Ford. Vajda Károly. In Uő.: *Prekritikai írások 1754–1781*. Budapest, Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2003. 445–510. 475.

„belülről jön létre”. Természetét tekintve hasonló az álomhoz, de a hallucináció esetében a valóságpróba csődöt mond, arra készítette az egyént, hogy higgyen látomásainak teljes valóságában.¹⁸ Ugyanakkor az én ebben a világban is egyedül van, hiszen rajta kívül senki más nem érzékeli azt.

A magányban eluralkodik a semmi, a semmi generálja a szorongást, a szorongás generálja a bűnt, a bűn pedig újabb szorongást hoz magával. „A bűn valósága ugyanis, írja Kierkegaard, nem tekinthető állandó valóságnak. A bűn kontinuitása olyan lehetőség, amely egyrészt félelmet kelt; másrészt a megváltás lehetősége ismét csak olyan semmi, amelyet az individuum egyszerre szerethet és féltet.”¹⁹ A szorongástól lehetetlen megszabadulni. Kontrollálatlanul tör elő, és eluralkodik a szubjektumon. Véleményem szerint Radnóti versében a „folyton” / „fojtón” rímpár összekapcsolása nemcsak „a tudattalan folyamatok kísérteties voltát emeli ki” (Páli Gabriella),²⁰ hanem az angyal állandó jelenlétének szorongáskeltő volta is utalhat. Ez is egybecseng Kierkegaard gondolataival: az angyal uralja a múltat és a jövőt, azaz a szubjektum „örökkévalóságát”. „Ha a nyelvhasználat pontosabb és szabályosabb akar lenni, összekapcsolja a szorongást és a jövőt. [...] Ha valami múltbeli vétség miatt szorongok, akkor az nem amiatt van, mert elmúlt, hanem azért, mert [valamilyen formában] megismétlődhet, vagyis jövő idejűvé válhat.”²¹

Radnóti költeménye egyetlen szövegfolyam, az angyal szubjektív képzetének felerősödésével azonban még zaklatottabbá válik a versforma: egyre gyakoribbak lesznek a soráthajlások, ami az érzelmek kontrollálhatatlan áradásának formai leképeződéseként is felfogható. Az angyal magával ragadja, magával sodorja, képletesen a mélybe rántja az ént. A soráthajlások dinamikus kussá teszik, felgyorsítják a szöveget, így az lehet a benyomásunk, hogy a nap-tár lapjai sebesen váltják egymást, hogy követhetetlenül peregnek az események. A szédítő körköröség érzetét keltik a vers következő sorai is: „Szava / mint vízbe kő, hullott szívembe / tegnap éjszaka / gyűrűzve, lengve és pörögve.”

A sűrűn tördelt szakasz ebben az esetben is felgyorsítja a szöveget. A vízbe hulló, hullámokat verő kő a mélység képzetét idézi, a „gyűrűzve, lengve és pörögve” határozószavak egymásra halmozása pedig a szédülés érzetét kelti. Radnóti verse ezen a ponton is összekapcsolható Kierkegaard gondolataival. Kierkegaard ugyanis a szédüléshez hasonlítja a szorongást, mint írja, „a

¹⁸ Sigmund Freud: Az álomtan metapszichológiai kiegészítése. Ford. Májay Péter. In *Uő.: Ösztönök és ösztönsorsok: Metapszichológiai írások*. Budapest, Filum, 1997. 115–128. 124–126.

¹⁹ Kierkegaard: *A szorongás fogalma*. 64.

²⁰ Páli: *Az önkimondás alakzatai*. 55–56.

²¹ Kierkegaard: *A szorongás fogalma*. 109.

szorongás [...] a szabadság szédülete”.²² „A szabadság, folytatja Kierkegaard, saját lehetőségeinek mélyére néz, ott megragadja a végességet, hogy ahhoz tartsa magát. Ebben a szédületben a szabadság összeomlik.”²³ A szorongás szabadsága tehát olyan szabadság, amely valójában börtön.²⁴

Radnóti szövegében a nyugtalanító, harcias, sőt erőszakos képek és kifejezések dominálnak (például: „sikongva vádol”, „úgy munkál benne, mint a méreg”, „felveri”, „lázítva, fojtón”, „vitázni kezdett” stb.). A „szava, / mint vízbe kő, hullott szívembe” sorok a lelki és a testi fájdalom képi megjelenítéseként érthetők. A versbeszélő teljes kiszolgáltatottságát pedig meztelensége jelzi: az éjszaka magányában, fegyvertelenül képtelen védekezni az angyal támadásával szemben. A vers utolsó szakaszában a félelmetes angyal veszi át a szót: a „valami furcsa illat szállt s hideg lehellet ért fülön” sorok után a költemény folyama megtörik, ettől a ponttól kezdve az angyal szavait halljuk.

Ferencz Győző és Honffy Pál egyaránt szó szerint veszik a versnek ezt a szakaszát, és az öngyilkosság gondolatának kifejezéseként értik azt. Ferencz a következőket írja monográfiájában: Radnóti „olyan kétségbeejtőnek látta [helyzetét], hogy [...] *A félelmetes angyalban* – legalábbis ezt az értelmezést is megengedi a vers – az öngyilkosság gondolata is megkísérti. A félelmetes angyal a sátán, aki arra biztatja, ne védekezzen tovább, szabaduljon meg földi börtönétől.”²⁵ Noha a vers kontextusa, a történeti események kétségtelenül szorongatóak lehetnek Radnóti számára, egyetértünk Páli Gabriellával abban, hogy a ráolvasásszerű szöveget célszerű a szó szerinti helyett metaforikusan értelmezni. Páli mellett érvel, hogy az ön-élveboncolás gesztusa a lelki mélységek feltárására, az önkimondásra irányuló kísérletnek tekinthető.²⁶ A „nyúzd meg magad, hiszen bolond, / ki bőrével, mint börtönével henceg” sorok egyúttal a szellem szabadság iránti vágyára is utalhatnak. Mintha ebben az esetben is a kierkegaard-i gondolatok lírai átíratát olvasnánk. Kierkegaard szerint a szellem „bizonyos értelemben ellenséges hatalom, mert állandóan zavarja a test és lélek közti kapcsolatot.”²⁷ A feltárulkozás szabadsága azonban szenvedést jelent a szubjektum számára.

A vers a prosopopeia retorikai alakzatával érzékelteti a szorongás elhatalmasodását a szubjektumon. Sokat hivatkozott *Az önéletrajz mint arcrongálás*

²² Uo. 73.

²³ Uo.

²⁴ Uo. 54.

²⁵ Ferencz: *Radnóti Miklós élete és költészete*. 611. Lásd még Honffy: „*Ha rám figyelsz...*”. 144.

²⁶ Páli: *Az önkimondás alakzatai*. 58.

²⁷ Kierkegaard: *A szorongás fogalma*. 53.

című tanulmányában Paul de Man a „síron-túlról-jövő hang fikciójaként”²⁸ jellemzi a prosopopeiát – *A félelmetes angyal* kiváló példa lehet erre az elgondolásra. De Man szerint a prosopopeia „a beszéd képességével ruhazza fel” a halott vagy élettelen másikat. A „hangnélküli létező”²⁹ hangot és arcot kap, ugyanakkor „a holtak megszólaltatásával az élők [...] egy csapásra némává válnak, beledermedve a saját halálukba.”³⁰ Az angyal elhallgatásával Radnóti verse is véget ér: „S az asztalon felébredt s villogott a kés.” A megszemélyesítés eszközével a vers kényszerítő erejű zárata azt érzékelteti, hogy a szubjektum többé nem ura önmagának. A kísérteties alaphangulatú versben a kés meg-elevenedése a jövőre vonatkozó fenyegetést rejtí magában, ami összekapcsolható azzal a gondolattal, hogy a félelmetes angyal – a szorongás allegóriája – uralja a szubjektum örökkévalóságát.

Függelék

Radnóti Miklós:

A félelmetes angyal

A félelmetes angyal ma láthatatlan

és hallgat bennem, nem sikolt.

De nesz hallatszik, felfigyelsz,

csak annyi, mintha szöcske pattan,

szétnézel s nem tudod ki volt.

Ő az. Csak újra óvatos ma. Készül.

Védj meg, hiszen szeretsz. Szeress vitézüln.

Ha vélem vagy, lapul, de bátor

mihelyt magamra hagysz. Kikél a lélek

aljából és sikongva vádol.

Az örület. Úgy munkál bennem, mint a méreg

s csak néha alszik. Bennem él,

de rajtam kívül is. Mikor fehér

²⁸ Paul de Man: Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford. Fogarasi György. *Pompeji*, 1997. 2–3. 93–107. 102.

²⁹ Uo.

³⁰ I. m. 103.

a holdas éj, suhogó saruban
fut a réten s anyám sírjában is motoz.
Érdemes volt-e? – kérdi tőle folyton
s felveri. Suttog neki, lázítva, fojtón:
megszülted és belehaltál!
Rámnéz néha s előre letépi a naptár
sorjukra váró lapjait.
Már tőle függ örökre
meddig s hová. Szava
mint vízbe kő, hullott szivembe
tegnap éjszaka
gyűrűzve, lengve és pörögve.
Nyugodni készülődtem épen,
te már aludtál. Meztelen
álltam, mikor megjött az éjben
s vitázni kezdett halkán itt velem.
Valami furcsa illat szállt s hideg
lehellet ért fülön. „Vetkezz tovább!
– így biztatott, – ne védjen bőr sem,
nyers hús vagy úgyis és pucér ideg.
Nyúzd meg magad, hiszen bolond,
ki bőrével, mint börtönével henceg.
Csak látszat rajtad az, no itt a kés,
nem fáj, egy pillanat csupán, egy szisszenés!”

S az asztalon felébredt s villogott a kés.